

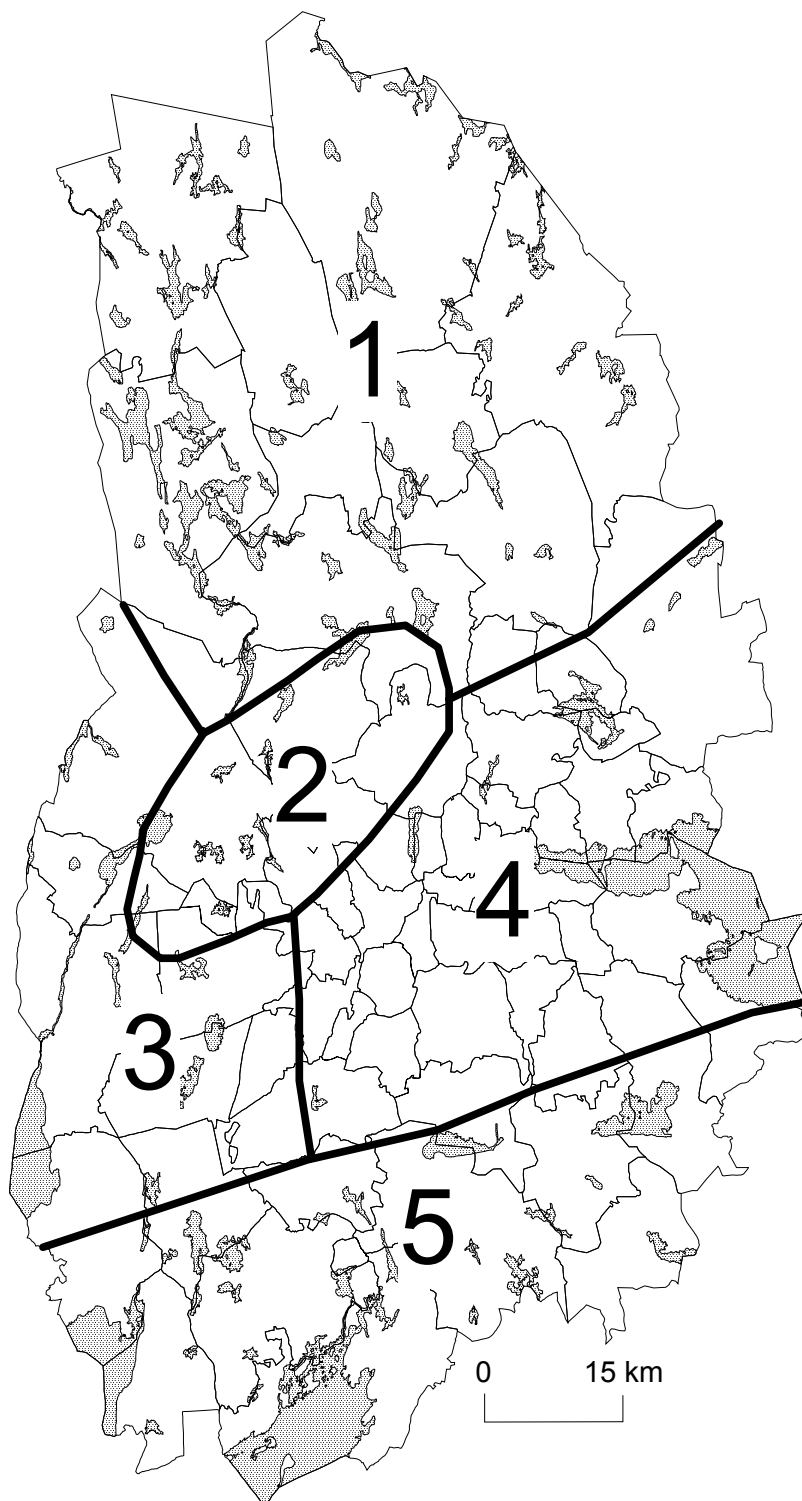


FINNFALL. FOTO: JAN NORRMAN/RIKSANTIKVARIÉAMBETET

Agrara regioner i Örebro län

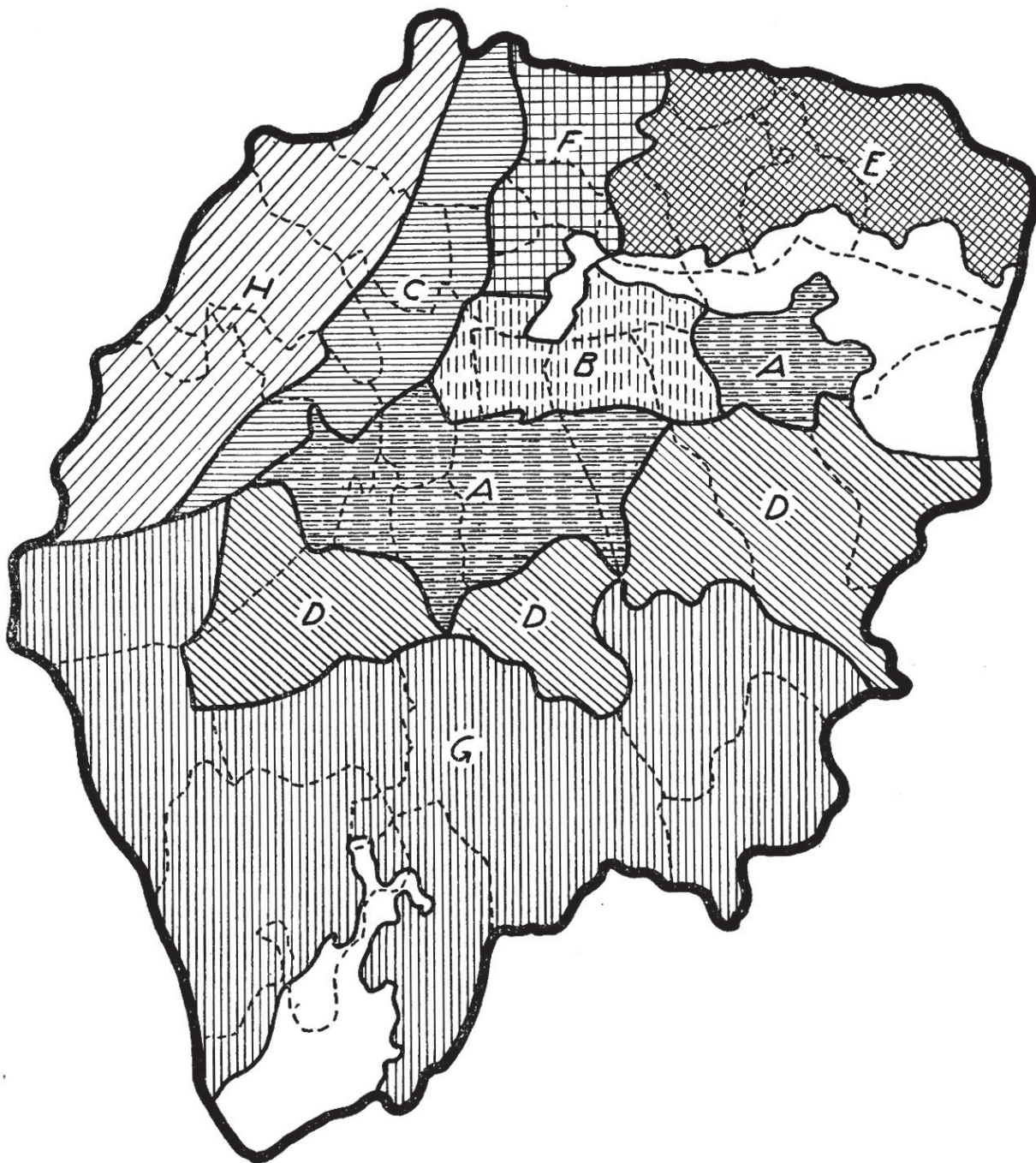
Landskapet i Örebro län har, för detta ändamål, delats in i ett antal gårdar. Man kan säga att de naturliga jordbruksområdena är en slags indelning som tar hänsyn till olika förutsättningar för jordbruket.

Länsstyrelsen i Örebro län har gjort en indelning av naturlandskapet (Länsstyrelsen 1980). Det är en grov indelning i fem delar. Indelningen baseras i huvuddrag på landskapets storformer. En indelning som liknar den som arbetats fram här är en indelning över Närke av David Hannerberg, vilket inte är förvånande. Han fäster också stor betydelse vid naturlandskapet och i viss utsträckning den historiska dimensionen.



Figur 23. Landskapet i Örebro län indelat i regioner efter Natur i Örebro län 1980. 1: Bergslagen, 2: Kilsbergen, 3: Västra skogsbygden, 4: Närkesslätten, 5: Södra skogsbygden.

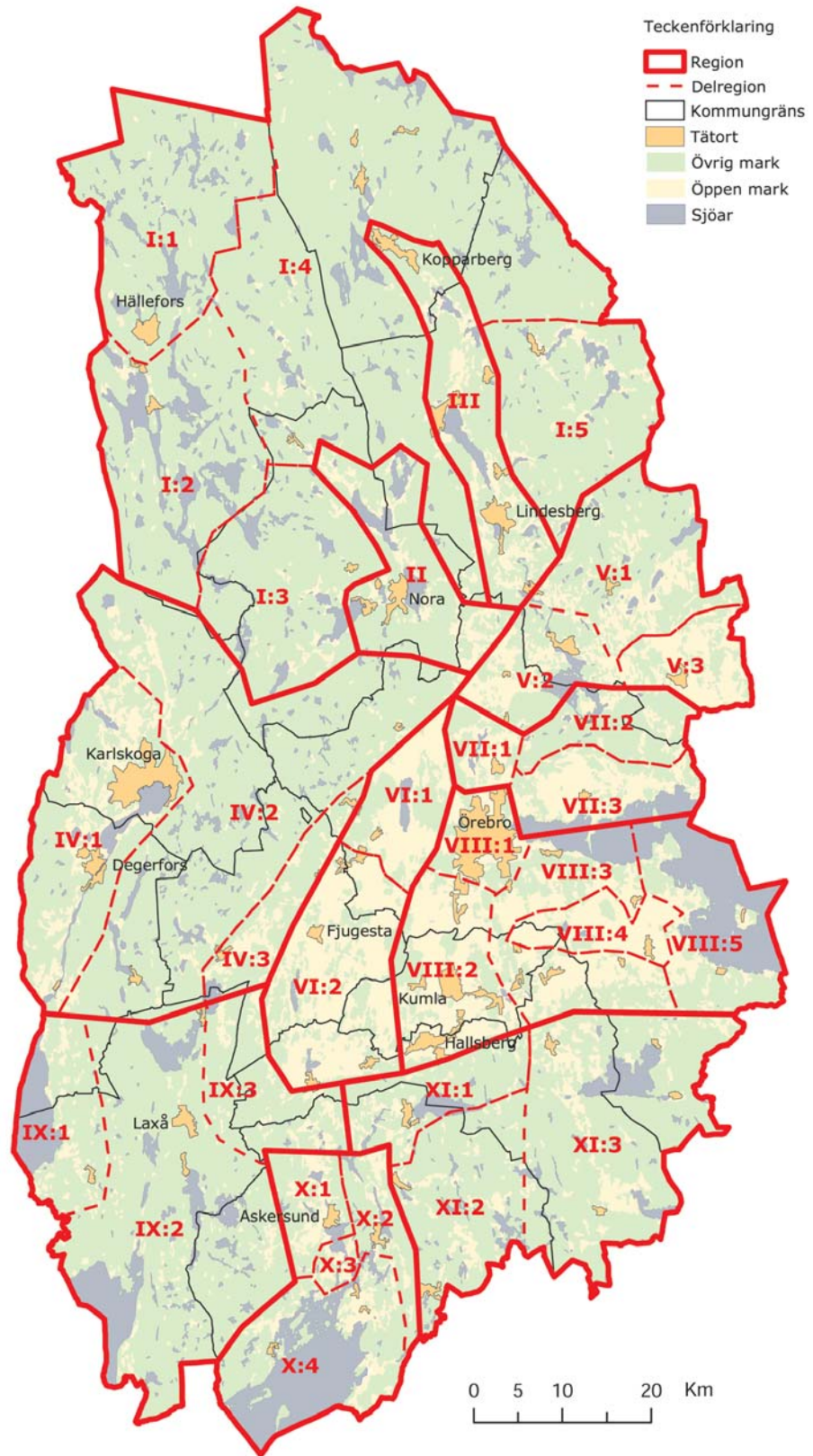
Ur Översigtskartan © Lantmäteriverket Gävle 2001. Medgivande M2001/7097.



För denna rapport har elva regioner skapats. De skall översiktligt kunna beskriva Örebro läns agrara landskap. För att få ytterligare skärpa i beskrivningarna har regionerna delats in i ett 30-tal delregioner. Regionernas namn återspeglar karaktären och historiska benämningar har använts om de inte påtagligt avviker från indelningarna här. Således kallas en region för Västra Västmanlands skogsbygd, men inte Värmlands bergslag utan Kilsbergen eftersom en stor del av Närke ingår i regionen. Namnen på delregionerna har ägnats mindre omsorg.

Regionerna, det vill säga de 11 huvudregionerna har gjorts ganska grovt med räta vinklar utan någon detaljerad hänsyn. De mer detaljerade delregionerna har gjorts mer följsamt, men fortfarande utan att hemfalla åt att i detalj följa vattendrag och administrativa gränser där det inte är befogat.

Figur 24. David Hannerbergs regioner i Närke. A: Centrala silurbygden, B: Centrala horstbygden, C: Slättbygdens västra randszon, D: Södra övergångsbygden, E: Glanshammarsbygden, F: Norra skogs- och slättbygden, G: Södra skogsbygden, H: Lekebergslagen.

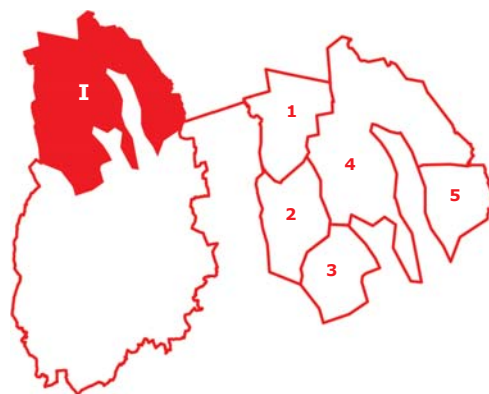


Figur 25. Agrara regioner i Örebro län skapade i denna rapport:

- I: Västra Västmanlands skogsbygd
- II: Norabygden
- III: Lindesbergsbygden
- IV: Kilsbergen
- V: Ervalla-Fellingsbro
- VI: Västra Närke slättbygd
- VII: Norra hjälmarbygden
- VIII: Södra Närke slättbygd
- IX: Tiveden
- X: Norra vätterbygden
- XI: Södra Närke bergslag

Ur Översigtskartan © Lantmäteriverket Gävle 2001. Medgivande M2001/7097.

I, Västra Västmanlands skogsbygd



Området utgörs av större delen av Västmanland i Örebro län och kan sedan medeltiden räknas till Bergslagen. Området hör naturgeografiskt till norrlandsterräng och höjdskillnaderna är betydande. I dalgångarna finns det flera sjöar som bildar sammanhängande sjösystem vilka utgjort områdets kommunikationer söderut. Vattnet har också, genom de stora höjdskillnaderna varit huvudkällan för energi i gruvor, hyttor och bruk. Under 1500- och 1600-talen skedde en betydande expansion i området. Under bruksepoken skedde en mycket kraftig befolkningstillväxt. Man återfinner nybyggen och torp etablerade i stora delar av skogsområdena. Jordbruket i området har gått tillbaka kraftigt under 1900-talet och i vissa delar saknas idag helt åkermark. Området som helhet är präglad av bergshantering och dess konjunkturer under historiens gång. Området kan sönderdelas i fem delregioner med distinkta olikheter präglade av olika historiska bakgrunder och naturgeografiska förutsättningar. Genom hela historien har, vid sidan av malmen, skogen varit den viktigaste resursen. Kolning och timmerhantering har utgjort basen i ekonomin.

I:1 Hällefors

Ett stort område i norra delen av Bergslagen har Hällefors bruk dominerat. Området täcker större delen av Hällefors socken. Då hela området legat under en ägare har det påverkat bebyggelseetableringen och landskapsutnyttjandet. Det fanns många små torp som beboddes av människor som arbetade i gruvor och bruk. Ett exempel på en större samling är Östra Silvergruvetorpen och Västra Silvergruvetorpen. Där har det funnits sammanhängande inägomarker och en stor mängd torp i omedelbar anslutning till gruvdriften. Hela området präglas av småskalighet vad gäller markanvändningen. Mycket få åkrar är i bruk i dag eftersom arealerna har varit för små för jordbruk under senare delen av 1900-talet. Vid bruket nere vid kyrkan fanns något större åkermarker.

I:2 Grythyttan

Grythyttan genomkorsas av en rad mycket stora sjösystem. Området har präglats av bergsmän och bönder snarare än stora jordägare, vilket var fallet i Hälleforsområdet. Det fanns större och mindre samlingar av bebyggelse längs vattendragen under 1800-talet. En struktur som till

stor del finns även idag. Det var relativt mycket äng på gårdarna under 1800-talet, som i övriga delregioner. Ägostrukturen skapar helt andra förutsättningar och längs sjösystemet återfinns de äldre gårdarna och där finns i viss utsträckning även den fortsatta hävden.

Figur 26. I Älvhyttan, som har stora botaniska värden, fanns det på 1800-talet mycket stora ängsarealer. Dels sankar intill det dämnda vattensystemet, dels hårdvallsängar mellan åkermarkerna som hade relativt mycket lövträd (Konceptblad till Häradskartan).



I:3 Vikar

Delregionen täcker huvudsakligen Vikers kapell och skogsdelen av Nora församling. I södra delen av delregionen finns det relativt stora öppna marker, särskilt kring Vikar. Markanvändningen i regionen var under 1800-talet präglad av ängsbruket. Kring hyttorna finns gott om ängsarealer som aldrig blev uppodlade. I den omfattning de har uppodlats förefaller de inte ha blivit särskilt kraftigt gödslade. En iakttagelse som sannolikt gäller större delen av bergslagsregionen helt enkelt därför att ängsarealerna här var omfattande. Behovet av dragdjur var som störst i dessa delar av länet. Huvuddelen av transportererna skedde vintertid och då behövdes mycket hö från ängarna.



Figur 27. Flygbild över Hjulsjö.

FOTO: JAN NORRMAN/RISANTIKVAREÄMBETET

I:4 Kopparbergs och Hjulsjö Bergslag

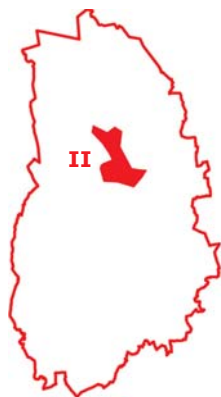
Terrängen är i större delen av området mycket kuperad norrlandsterräng och nästan hela området ligger ovan högsta kustlinjen. Landskapet präglas huvudsakligen av bergsbruket och jordbruk har kommit i andra hand. Inriktningen har varit på boskapsskötsel och det fanns mycket stora ängsarealer här på 1800-talet. Områdets jordbruk var på en mycket stark tillbakagång redan under tidigt 1900-tal. Sedan 1950-talet har huvuddelen av åkermarken försvunnit. Skogsplanteringar på gammal inägomark och igenväxning är således bitvis mycket omfattande.



Figur 28. S. Almhöjden som ligger norr om sjön Glien, ligger ovanför högsta kustlinjen på en höjd och har spridda åkrar inom ett stort gärde med mycket lövskog i ängsmarken (Konceptblad till Häradskartan).

I:5 Ramsberg

Delregionen skiljer sig rent topografiskt från övriga delar av Kopparbergs och Hjulsjö bergslag. Den relativa reliefen är lägre, det vill säga skillnaderna mellan höga och låga områden är inte så kraftiga, vilket man kan se exempelvis i den relativt stora mängd mossar i området, särskilt på gränsen till Fellingsbro.



II, Norabygden

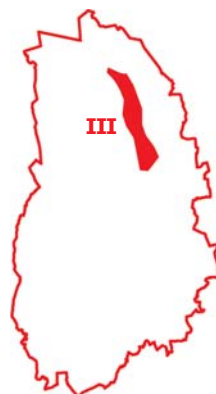
Kring vattensystemen i anslutning till Norasjön finns en lokal centralbygd. Ett centrum för den omgivande bergslagen. I äldre tid, på 1800-talet, var det en stor skillnad på näringsliv och markanvändning mellan

Figur 29. En vy från Fäsjöhyttan ut över Fåsjön. Man kan se det öppna landskapet kring sjösystemet. Ganska snabbt tar dock granskogen vid.

FOTO: ULF JANSSON

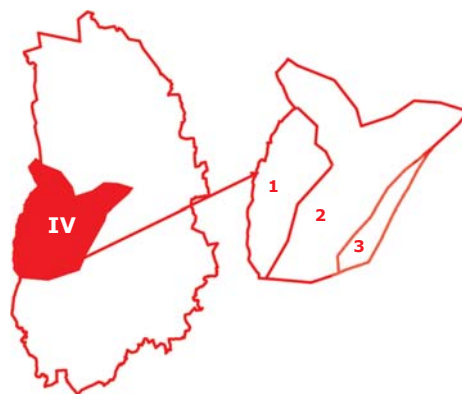


Norabygden och omgivande bergslag. Till skillnad från omgivande områden där ängarna dominerade var det här åkerbruket som var viktigt. En viktig roll i denna strukturering av landskapet är Nora stad där handel mellan bergsmän och bönder skedde på marknader. Under 1600-talet var detta centrum för den expansion av bebyggelse och bergshantering som skedde under den tidiga delen av seklet.



III, Lindesbergsbygden

Längs sjösystemen med början i Vedeväg, via Råsvalen, Sörsjön och Norrsjön fanns redan under 1500-talet en bebyggelse. Den expanderade och förtätades kraftigt under 1600-talet. På samma sätt som Norabygden är Lindesbergsbygden en centralbygd för en omgivande bergslag. Även här är det en markant skillnad i jordbruket under 1800-talet. Åkerbruket dominerade i Lindesbergsbygden, medan jordbrukarna i de omgivande skogsbygderna koncentrerade sig på ängsskötsel, skogsbruk och bergshantering. Delvis kan jordarterna förklara det, men även lokalklimatet skapar gynnsamma förutsättningar för regionen. Till skillnad från Nora har flera tätorter växt fram i regionen. Dessa, det vill säga Kopparberg, Storå och Lindesberg, ligger på de sediment som utgjorde de odlade markerna. Mellan bruksorterna finns dock fortfarande betydande öppna marker.



IV, Kilsbergen

Regionen består av tre olika delregioner. Den första är en centralbygd som växer under det tidiga 1600-talet kring sjön Möckeln. Den andra är det stora skogsområde som bland annat utgör vattendelare mellan Östersjön och Nordsjön. Delregionen koloniserades sent och stora områden saknar helt bebyggelse. Den sista delregionen är den platå som ligger mellan skogen och slätten. Den utgjorde en bergslag för de Närkesocknar som låg närmast ner på slätten.

IV:1 Karlskoga

Området domineras av ensamgårdar, såsom i övriga Värmland, men hemmansklyvningen har varit så kraftig att byliknande bebyggelser har uppkommit under främst 1700-talets slut och 1800-talets början. Huvuddelen av bebyggelsen och den odlade marken finns i anslutning till sedimenten intill sjöarna Möckeln och Lonnen. I området finns också ett antal större herrgårdslänkande jordbruk såsom, Valåsen, Degernäs och Björkborn. Samtliga är förknippade med bruksnäring.



Figur 30. Längs vattendragen i Karlskogabygden finns relativt stora åkerarealer. Ett bra exempel är området kring sjön Lonnen. I Rosensjö kan man exempelvis se att gårdar har flyttat ut längre österut längs stranden, samtidigt som nya arealer har odlats upp i norr. Man kan tydligt se de raka planerade vägarna. I Östra Lonntorp och Stockberga kan man se hur ängen har minskat men att däl derna kring vattendraget fortfarande slås (Konceptblad till Häradskartan).

Exakt var gränsen mellan Närke och Värmland går är inte helt klart, men det förefaller som om Svartälven i äldre tider har varit gränsälv. Av hävd har sedan hela Karlskoga socken och halva Nysund (Degerfors) kommit att räknas till Värmland.

IV:2 Östra Kilsbergen

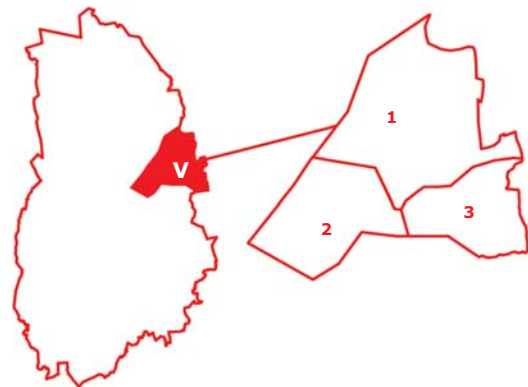
Området som helhet präglas av berg i dagen och grovblockig morän, vilket inte ger utrymme till några större odlingsmarker. Den bebyggelse som finns är i huvudsak knuten till de sjöar och vattendrag som finns i området, Svartälven, Ölen, Stora Björken och Multen.

Hinderstorps Bergsmanshemman är typiskt för regionen, även om det är relativt stort. Där fanns det fyra åbor, som hade hyttdelar i Mullhyttan och Gammelhyttan. Hinderstorp är beläget på norra stranden av Stora Hemsjön och åkrarna finns på de partier som består av finmo. Den viktigaste näringen var dock inte jordbruket utan bergshantering.

IV:3 Lekebergsplatån

Från Skagershultsmossen i söder till Garphyttan i norr finns ett område som ligger mellan slättbygden och de högre liggande Kilsbergen. Det är som en trappavsats mellan de två ytterligheterna skog och slätt. Bebyggelsen är huvudsakligen knuten till bergshantering, vilket kan ses direkt på ortnamn såsom: Mullhyttan, Vekhyttan, Klinkhyttan, Svenshyttan med flera. Höjdskillnaderna har gjort att vattendragen på flera ställen har lämpat sig för hyttor och hamrar. Den odlade jorden består huvudsakligen av finmo, grovmo och sand samt i södra delen dessutom en del glaciallera. Odlingen är och var inte framträdande i området. Upp mot bergskanterna, i östra delen av delregionen, har det dock funnits omfattande ängsmarker, exempelvis vid Svenshyttan (ingår i Garphyttans nationalpark).

V, Ervalla-Fellingsbro



Området hör huvudsakligen till slättbygden och utgör på så sätt Västmanlands västligaste slättbygd. Arboga har varit en viktigare stad än Örebro för den östra delen med direkt anslutning till Argogaån. I norra delen av området finns också ett område som hör till bergslagsregionen. Området är i sig en intressant möteszon mellan bergslag och bondebygd.

V:1 Fellingsbro skogsbygd

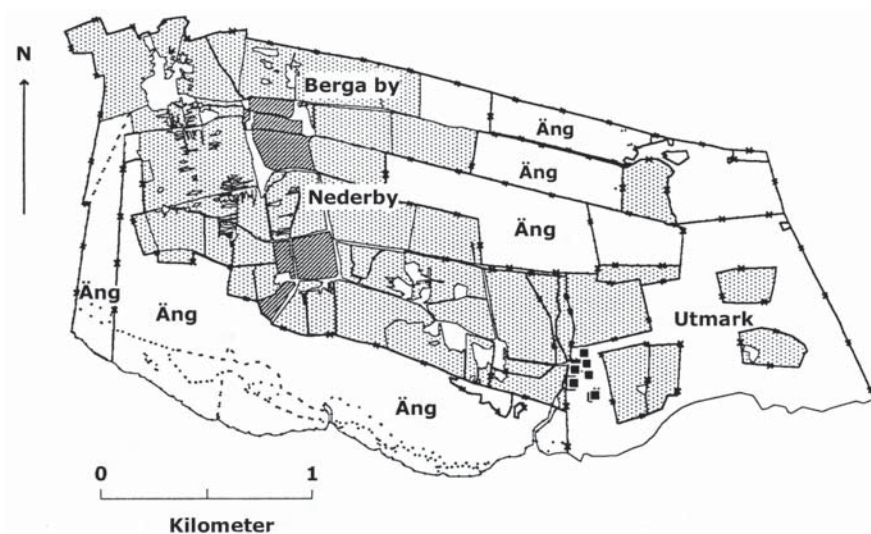
Delregionen domineras av skogsmarker och rent geologiskt av morän. Den vanligaste bebyggelsestypen under 1800-talet var ensamgårdar. Det fanns också storgårdar som Finnåker och Säbyholm. I området fanns också en stor mängd torp och backstugor, som beboddes av människor som var inblandade i bergshantering och uppodlingen under 1800-talet. Det är lite symptomatiskt att ett jordtorp under Säbyholm heter Havregärdet. Bebyggelsen ligger delvis i höjdlägen och delvis i anslutning till vattendragen.



Figur 31. Iskarbo, Fellingsbro sn (LSA S15-42:1, 1699). Landskapet är mycket uppsplittat med långsmala åkrar. Fortfarande är 1864 enligt häradskartan är det ungefär lika uppsplittat.

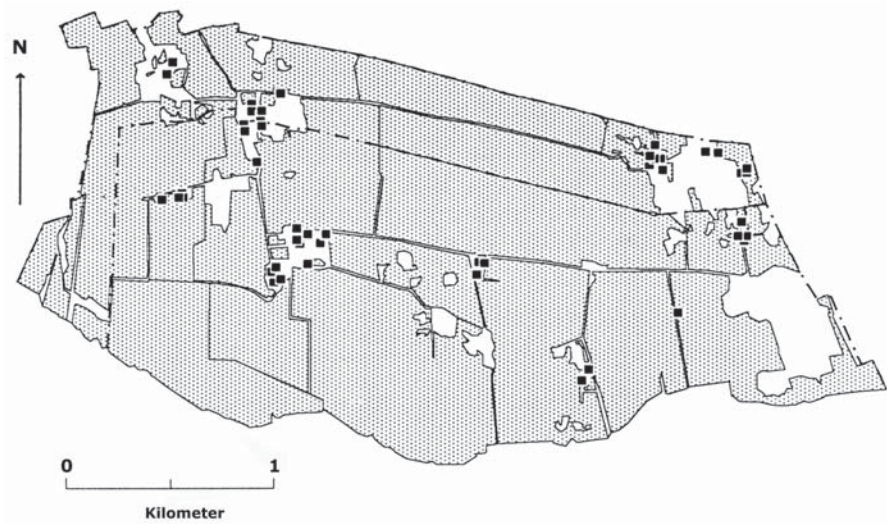
V:2 Ervalla och Näsbybygden

Området karaktäriseras av små öppna bygder kring vattendragen Sverkestaån, Varingen och Dyltaån. Förutom dessa bygder är det skogsmarken som dominerar. Kring Varingens norra stränder fanns på 1800-talet vidsträckt ängsmarker. I delregionen har Frövifors och Frövi kommit att dominera.



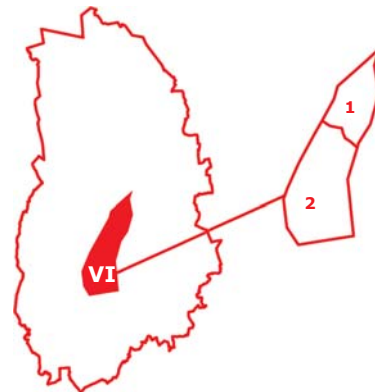
Figur 32. Nederby och Berga Fellingsbro sn, (LSA S15-55:1, 1786-87 Nederby, S15-4:1, 1791-94, Berga). Byarna är belägna ner mot Arbogaån. Bytomterna ligger centralt i åkermarken i väster. Några torp finns i östra delen av Nederby. På utmarken och på ängarna har man också börjat att odla upp nya åkrar och ta upp inhägnade havrejordar.

Figur 33. Nederby och Berga Fellingsbro sn, (Ekonomiska kartan från 1950). På kartan från 1950-talet kan man se att i stort sett all mark är uppodlad. I samband med laga skifte har också många gårdar flyttat ut utanför den gamla bytomten. Ur Ekonomiska kartan © Lantmäterverket Gävle 2001. Medgivande M2001/7097.



V:3 Fellingsbro slättbygd

Fellingsbro är en centralbygd med omfattande åkerarealer och med ett stort historiskt djup. Närheten till Arboga och Arbogaån och senare tillkomsten av järnvägen har gjort att området har varit intensivt brukat. Man har enkelt fått avsättning för sina jordbruksprodukter. I delregionen dominerar relativt stora byar, exempelvis Fänninge och Rynningen vid Sverkestaån.



VI, Västra Närke slättbygd

Området består av den västra delen av slättbygden i Närke och gränsar mot Kilsbergen. Sannolikt har området redan under förhistorisk tid varit tätbebyggt. Under medeltid fanns, vid sidan av byarna, flera stora gårdar i området. Idag är det i det närmaste en fullåkerbygd. I södra delen är landskapet mer kuperat än i norr kring sjön Tysslingen.

VI:1 Norra delen

Det fanns stora byar i delregionen samt några större jordbruk såsom Åkerby i Gräve socken. Tysslingen är en av de få slättsjöar som finns kvar i Närke. Landskapet är visserligen påverkat av sjösänkningar och regleringar, men norra delen ger en bra bild av hur landskapet kan ha sett ut i andra delar av Närke före de stora sjösänkningarna under 1800-talets mitt. Söder om Tysslingen fanns en stor ängsmark som kallades Rombo-slätten. Den är idag helt uppodlad.



FOTO: ULF JANSSON

Figur 34. I norra delen av Tyslingen finns ett sankt område. Området betas, vilket håller gräsmarkerna öppna. På liknande sätt har det sett ut kring många av de stora slättsjöarna som nu är borta på Närkesläätten. Då var dessa marker huvudsakligen rika ängar.



FOTO: ULF JANSSON

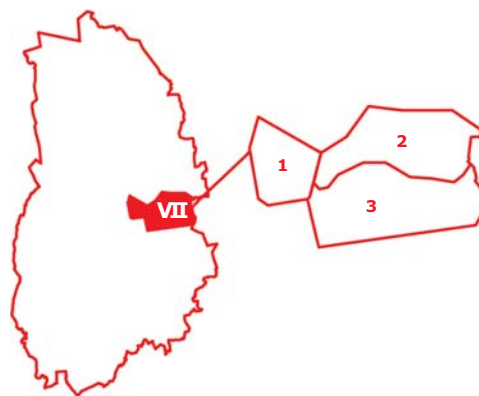
Figur 35. Landskapet i norra delen av slättbygden är flackt, men bebyggelsen ligger om möjligt på högre liggande partier. Ett ovanligt tydligt exempel är Norra Billinge norr om Närkes Kils kyrka.

VI:2 Södra delen

I södra delen av västra slättbygden är det kring Svartån ett undulerande landskap. Delar av området, exempelvis i Hackvad, präglas också starkt av drumlinor, det vill säga nord-sydgående moräner som ofta är leriga. Kräcklinge och Hardemo socknar består av relativt små byar (jämför med angränsande Kumla). I området finns dessutom några större gårdar. Dessa har tillsammans med Riseberga kloster, som existerade före reformationen, påverkat omgivningarna.

Ekonomi var redan under 1600-talet inriktad på åkerbruk. Under 1700-talet har man i delar av området infört tresäde, för att intensifiera jordbruket. I Edsberg genomfördes tidigt 1700- och 1800-talens skiften. Bönderna odlade också tidigt upp ängsmarkerna under 1800-talet. Alla dessa händelser pekar mot en tidig och fortsatt inriktning på åkerbruk. Här finns också jämsides med Kumlabygden några av de mest produktiva markerna i länet.

Figur 36. Nordöst om Hardemo kyrka kan man se hur byarna Skyberga och Julsta har påverkats av utflyttningen efter laga skifte. Vissa gårdar har flyttat ganska långt från byplatsen. I Skyberga kan man fortfarande se den gamla tomten men i Julsta är den inte så tydlig (Konceptblad till Häradskartan).



VII, Norra Hjälmarsbygden

Norra delen av Hjälmaren består av slättbygd och skogsbygd samt i anslutning till Örebro ett område som i viss utsträckning har blivit halvurbant. Bebyggelsen har varierat i området under historisk tid, från små gårdar till byar och säterier.

VII:1 Hovsta, Axberg

Hovsta och Axbergs socknar är en relativt trång odlingsbygd som sträcker sig från Örebro till sjön Lången. Närheten till Örebro har gjort att mycket urban bebyggelse har tillkommit. Av den tidigare landskapsbilden återstår endast detaljer, men utgör å andra sidan en intressant bild av hur en landsbygd förvandlas till något som kan liknas vid en förstad.

VII:2 Käglan

Området består av ett skogs- och bergsområde som särskiljer Arbogaån från Hjälmaren. Delregionen var under historisk tid i stor utsträckning en obebyggd skogsallmanning. Längs Arbogaån fanns dock en äldre jordbruksbygd. Gårdarna har namn som Frötuna och Ringaby som har en mycket ålderdomlig och central prägel. På ön i Våringen låg också Käggleholm - ett palatsliknande 1600-talsgods, som hade medeltida anor.

Ser man ut över landskapet kring ruinen vid Käggleholm så förefaller det ”fattas” bebyggelse; en effekt av att godset har dominerat jordbruket i denna del av området.

I själva allmänningen Käglan förekom nybyggen under medeltid och senare. De kan iakttas som små fastigheter i dagens ekonomiska karta och har namn som Hult och Karltorp. Huvuddelen är övergivna som jordbruk idag. En del slogs ut redan för mer än femtio år sedan, som Harrsjön och Danielsvall.



FOTO: ULF JANSSON

Figur 37. Kring Sättertorp kan man se att det finns flera generationer av granplanteringar och idag återstår inget av den öppna marken kring huset. En utveckling som inte är helt ovanlig i skogsbygderna i länet.

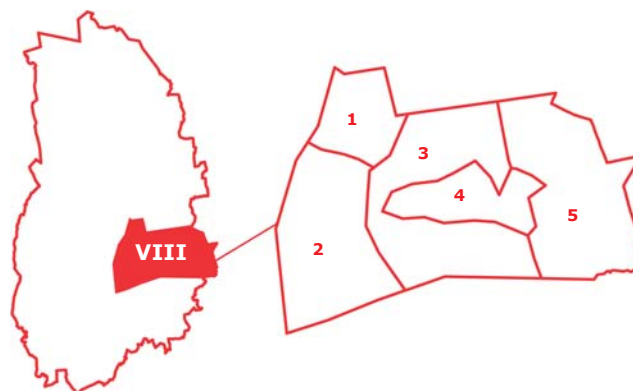
VII:3 Norra Hjälmarslätten

Den öppna bygden omedelbart norr om Hjälmarens, som sträcker sig från länsgränsen till Rinkaby och Myrö, är sammanhållen. I norra delen av bygden dominerar byar. I södra delen, ner mot Hjälmarens, finns däremot en rad storgårdar såsom Götarsvik, Ekeberg, Skävesund, Esplunda och Myrö.



Figur 38. Karta över Grünsjö by i Glanshammar från 1600-talets slut (LSA S18-12:1, 1687). I kartbilden kan man se att bytomten ligger i låga läge och att åkermarken och ängsmarken är tegskiftad enligt solskiftets principer.

**VIII,
Södra
Närkes
Slättbygd**



Regionen är belägen på slätten söder om Hjälmarén och avgränsas i södra delen av förkastningsbranten mot skogs- och bergsbruksområdena. Området är intensivt brukat och är det område i Sverige som har tjänat mest på sjösänkningar, både vad gäller Mosjön, Kvismarsjöarna och Hjälmarén. Bebyggelsen är varierad med bland annat byar och större gods, såsom Göksholm och Segersjö som påtagligt har påverkat landskapsutvecklingen i området.

VIII:1 Örebro

Området domineras av tätorten Örebro. De gamla stadsjordarna är i princip borta. De har bebyggts eftersom Örebro växt kraftigt under främst 1900-talet. Det finns dock jordbruk mycket nära staden. Exempelvis vid Karlslund i väster, men även mot Näsby och Ormesta i öster, samt Vallby och Mellringe i norr respektive nordväst. Här går åkermarker mer eller mindre direkt in till stadsgränsen. I nordost finns det gamla övningsfältet och öppen mark som tagits ur drift. Kontakten mellan det urbana och omgivande landsbygd, något som var normalt och nödvändigt under 1800-talet, försvinner mer och mer kring lite större mellan-svenska städer. I Örebro kan det delvis fortfarande iakttas eftersom boniteten på marken är förhållandevis god. I Karlslund finns det mycket planmässigt reglerade jordbruksmarker, med raka vägar som dragits i ruttmönster.

VIII:2 Kumlabygden

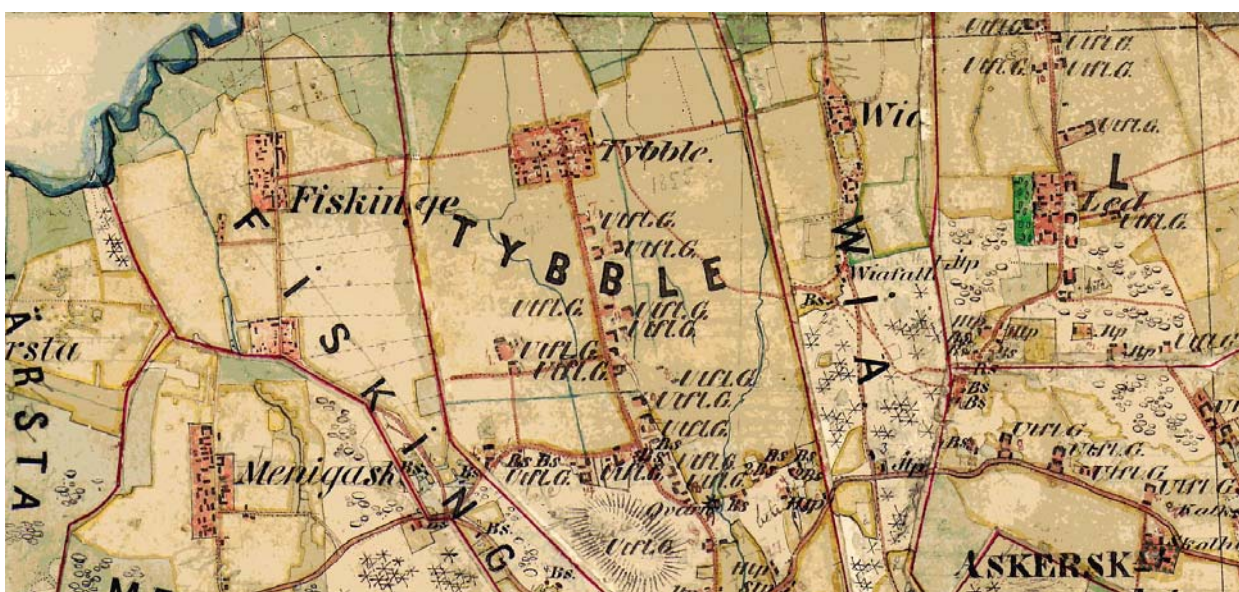
Kumlabygden, med Kumla, delar av Hallsberg och Mosjö socknar är en i äldre tid klart avgränsad bygd med skogspartier i öster mot Ekeby och Sköllersta, i väster mot Kräcklinge och Hardemo och i söder mot skogsbygden. Tidigare delades området av Mosjön, men sedan dess sänkning utbreder sig nu en stor slättbygd mellan Mosås och Kumla. Flera tätorter finns på slätten i området men den agrara bebyggelsen finns kvar i utkanten av det odlade området.

Byarna är stora och mycket effektivt utskiftade längs de gamla vägsträckningarna medan gamla torp och backstugor kan återfinnas längre ut mellan inägor och utmarken eller på själva utmarken.

VIII:3 Norr och söder om Kvismaredalen

I de lite högre liggande partierna runt Kvismaredalens slättbygd, som tillkommit genom omfattande sjösänkningar på 1800-talet, finns bybebyggelse bevarad på sina ursprungliga lägen. De långsmala drumlinerna som tidigare utgjort den enda odlingsbara marken har haft relativt stora byar under 1800-talet. Karaktären hos dessa byar och agrarlandskapet runt dem har bevarats på flera platser inom detta område, exempelvis Fiskinge, Tybble och Led i Askers socken. Även vägsystemet med vägar som löper på drumlinerna är bevarat och endast ett fåtal vägar har sträckningar som avviker från de som fanns här redan på 1700-talet, vilket förhöjer intrycket av landskapet.

I området kring Ökna, norr om Kvismare kanal i Gällersta socken finns det ett mycket uppsplittrat landskap med många impediment, vilket också ger hela landskapet en äldre prägel.



VIII:4 Kvismardalen

Under 1800-talet fanns här stora arealer sankna ängar i anslutning till sjöarna Östra och Västra Kvismaren. Som öar i detta sankna område finns flera byar, bland annat Usta och Ytterby, med bebyggelse och åkermarker. Hela detta landskap förändrades drastiskt när Hjälmaren och Kvismarsjöarna sänktes. Rent funktionellt hänger stora arealer av delregionen Kvismardalen samman med delregionen Norr och söder om Kvismaredalen, eftersom dessa byar hade andelar i dessa sankmarker. De flesta fastigheter sträcker sig från de högre liggande områdena ner mot dalgången. Att Kvismardalen särskiljs här beror på att dagens landskap är ett resultat av omfattande utdikningar och därför utgör ett område av stort nationellt intresse.

VIII:5 Gods

Invid Hjälmaren i Stora Mellösa och Lännäs socknar har sedan gammalt flera stora gårdar satt sin prägel på bebyggelse och markanvändning. Detta

Figur 39. I norra delen av Askers socken finns ett flertal byar som ligger på moränhöjderna ner mot Kvismarsjöarna. De har fortfarande karaktären av oskiftade byar. Byplatserna som kan ses på kartan från 1800-talet kan lätt återfinnas idag (Konceptblad till Häradskartan).

gäller särskilt Segersjö som i princip förfogat över hela Lännäs socken. På 1800-talet fanns här små torp och underlydande gårdar och en relativt stor ängsareal. Nästan all bebyggelse i Lännäs måste förstås utifrån det perspektivet. Det har rört sig om underlydande gårdar eller gårdar som har skapats i samband med godsets uppsplittring. Göksholm har inte på samma sätt dominerat över ett stort område men utgör i sig ett illustrativt exempel på ett mellansvenskt gods med lång historisk kontinuitet.

Figur 40. Vinön låg liksom övriga Lännäs under godset. Ön är delad i två samlade byar. Man kan i kartbilden se att ängarna har mycket skog, till och med barrskog i vissa delar. Det var naturligtvis nödvändigt att måna om skogen, när man har en så begränsad yta. Det är ur lokaliseringsynpunkt intressant att skolhuset kom att läggas mitt emellan de båda byarna, vid bygränsen (Konceptblad till Häradskartan).

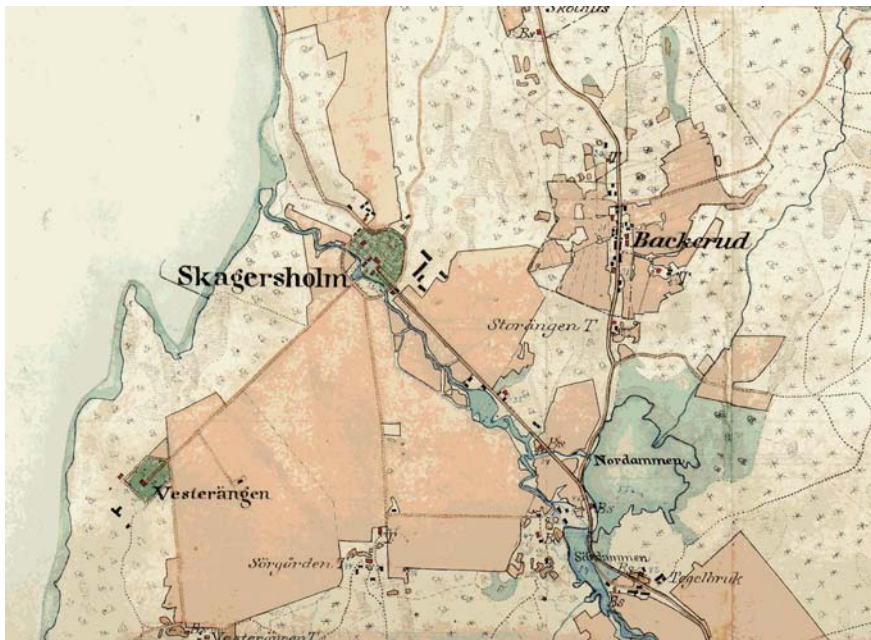


IX, Tiveden

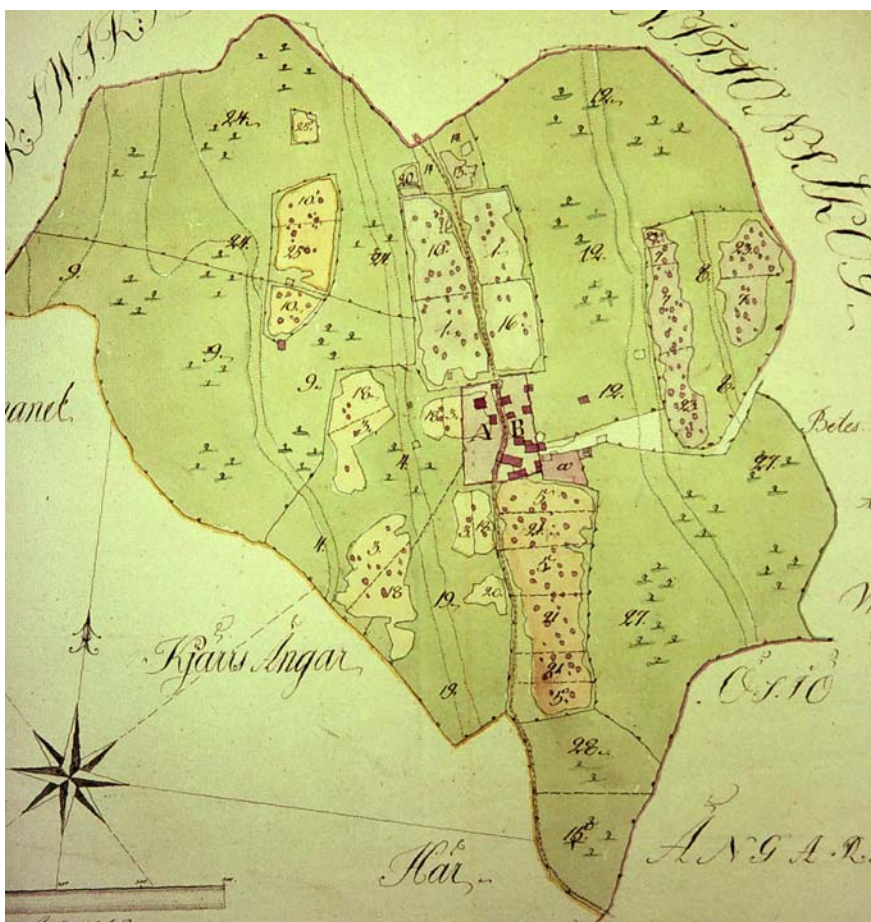
Regionen består huvudsakligen av skogsområden. Bebyggelsen och den odlade marken kan hänföras till två skilda typer, dels den som ligger högt på moränryggarna och dels den i anslutning till sjöarna, främst Skagern och Unden. Tiveden har varit en gränstrakt mellan Västergötland och Närke. Mycket av skogen har varit orörd fram till idag. Mycket tyder dock på att området under förhistorisk tid har utnyttjats mer.

IX:1 Skagernområdet

Kring Skagern finns det ett antal större och mindre jordbruk. Det beror på att den sandiga jorden kring sjön är mycket bördig. Det blir en skarp kontrast till den omgivande bebyggelsen och jordbruket, där man huvudsakligen odlade moränen samt jorden kring mindre sjöar.



Figur 41. I Skagersholm och Backerud kan man på 1800-talet iakttä flera stora odlade ytor alldeles i anslutning till Skagerns sandiga stränder (Konceptblad till Häradskartan).



Figur 42. Vägen är belägen i Tiveds socken i skogsbygden mellan Unden och Vättern. (LSA P216-40:1, 1802). Den odlade marken är begränsad till ett antal höga nord-syd gående moränhöjder. Åkrarna innehåller relativt många odlingsrösen och ängsbruket är omfattande och täcker större delen av arealen. I öster går en fägata mellan bebyggelsen och utmarken. Under det tidiga 1800-talet sker en kraftig uppodling av ängsmarken. Den gemensamma fägatan blir i samband med laga skifte samsällighet och förblir odlad.

IX:2 Centrala Tiveden

Centrala Tiveden, det vill säga större delen av denna region består till största delen av skog. Det finns två typer av bebyggelse, dels bebyggelse i krönlägen i moränmarkerna, ofta nybyggen från 1500-talet eller senare, dels bebyggelse längs mindre och större vattendrag. Några större odlingsmarker som vid Skagern finns inte vid Unden, även om området kring Tiveds kyrka är relativt öppet.

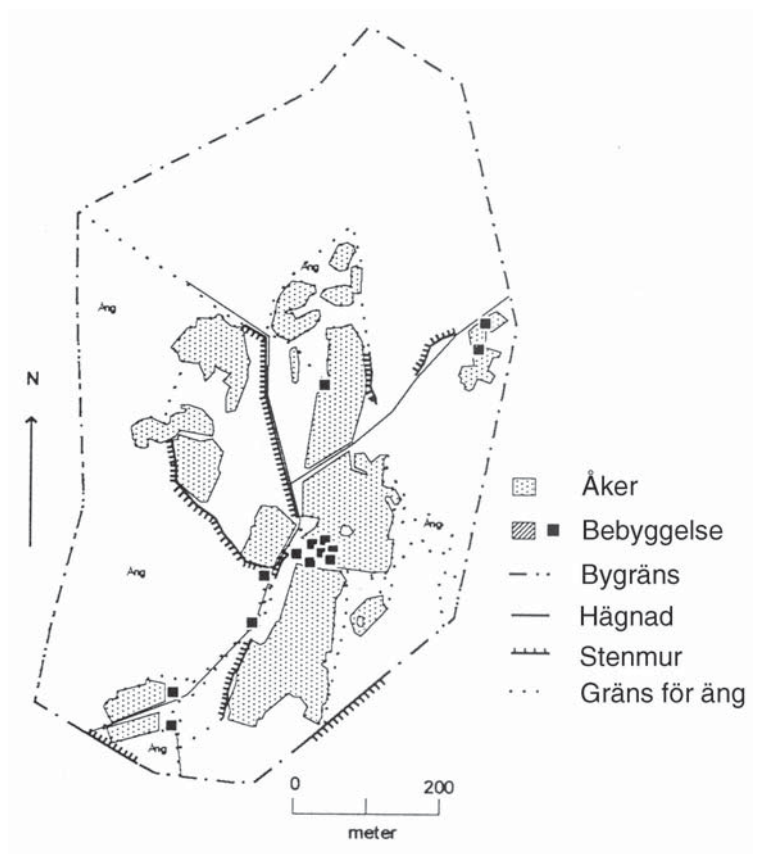
IX:3 Nordöstra Tiveden

Området kan betecknas som en övergångsbygd mellan slättbygden och skogsbygden. Bebyggelsen består huvudsakligen av enstaka hemman, men på några platser finns det mer koncentrerad bebyggelse, som vid Snavlunda och kring Skagershults gamla kyrka.

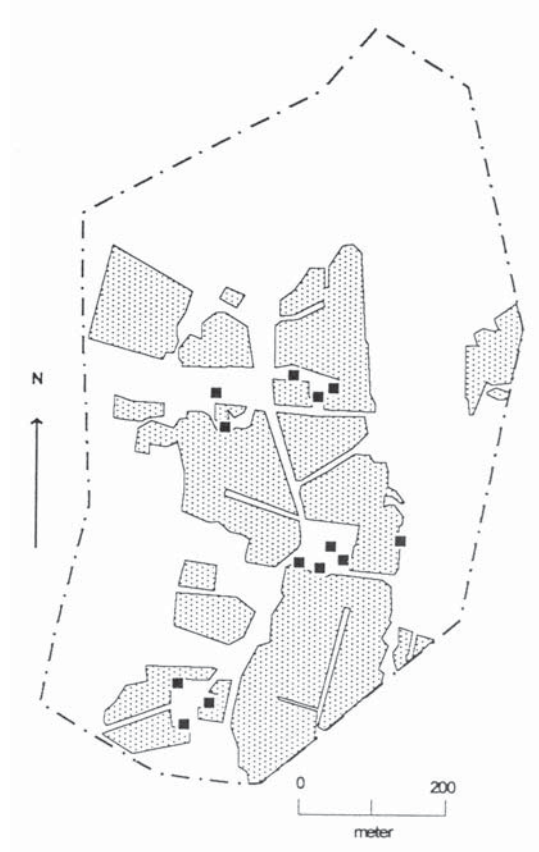
Figur 43. Bålby vid Hasselfors är beläget på en höjdrygg mellan Teen och Skagershultsmossen. Fram till huvudbyggnaden i trä leder en allé.



FOTO: JAN NORRMAN/RISANTIKVARIÄRBETIET

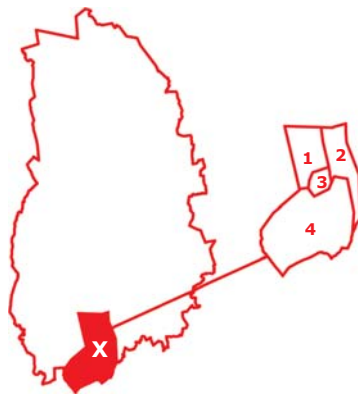


Figur 44. Karstorp i Viiby sn (L.S.A S68-52:1, 1857-64). I Kartbilden kan man se att man redan vid mitten av 1800-talet har börjat bygga stenmurar i området.



Figur 45. Karstorp i Viby sn. vid mitten av 1950-talet (Ekonomiska kartan 1955). Ur Ekonomiska kartan © Lantmäteriverket Gävle 2001. Medgivande M2001/7097.

X, Norra Vätterbygden



I de södra delarna av länet, vid norra delen av Vättern, finns ett område som klart kan avgränsas från omgivande områden, det vill säga Tiveden och Södra Närkes bergslag. I området finns delvis småbrutet landskap och mer öppna landskap i anslutning till Vättern. Bebyggelsen består omväxlande av större och mindre gårdar.

X:1 Askersund

Kring Askersund, eller mera precis kring sjöarna Alsen, Viken och Anten, finns odlingsbara sediment. Landskapet är kuperat och med relativt stora öppna arealer. Bebyggelsen är lokaliserad till gränsen mellan skogen, det vill säga den gamla utmarken och de brukade sedimenten.

Figur 46. I Askersundsområdet är markerna fortfarande öppna kring sjöarna men i de högre liggande bygderna har mycket åkermark lagts ner. Norr om Rosendal hittar man flera öppna bygder med ohävdade marker och granplanteringar. Endast mindre arealer hålls öppna av hästar.



X:2 Hammars bergslag

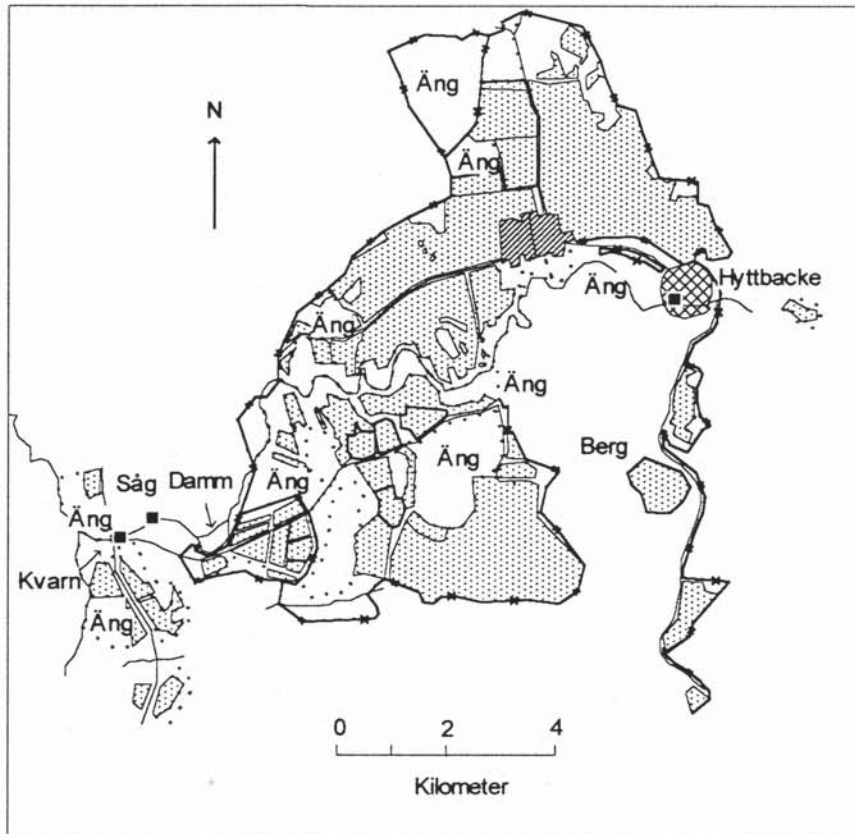
Delregionen domineras av bergshantering och flera gruvområden finns. Kring Åmmelången och Östersjön finns postglacial lera insprängt, och det är det som odlats i området. Dalgången från Dalby till Åmmeberg består av ett kuperat landskap med öppna betesmarker med enar och odlingsrösen i den gamla åkermarken. Det är, åtminstone kring Dalby, ett rationaliserat odlingslandskap, men det finns många linjer i form av öppna diken och buskrader bevarade.

X:3 Stjärnsund-Edö

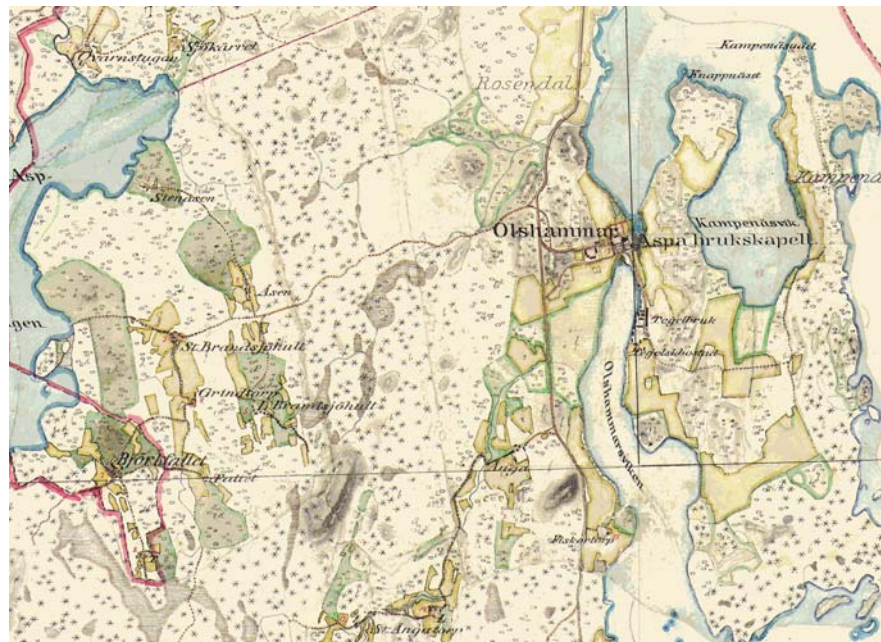
Delregionen är helt präglad av stordriftsjordbruk och godsekonomi. Stjärnsunds slott och Edö säteri har haft ett stort antal torp under sig och man kan i dagens landskap ana att det ”fattas” gårdar. Det beror på att godsens har lagt under sig äldre gårdar och byar. Vidsträckt åkerareal har på så sätt kunnat skapas. I området finns dessutom ekhagar och relativt mycket hävdade betesmarker.

X:4 Hammar

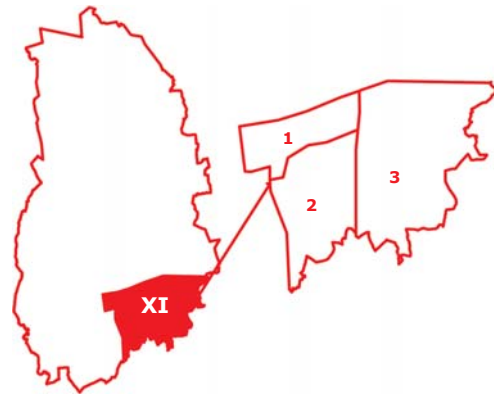
Området motsvarar ungefär utbredningen av Hammars socken. Längs Vätterns stränder på båda sidor är det sedimenten som är möjliga att odla upp. På Tivedssidan är det främst kring Aspa bruk som det finns större öppna odlade ytor. Bergen är höga och sluttar kraftigt ner mot Vättern, vilket gör den odlingsbara ytan begränsad. På östra sidan är förhållandena lite annorlunda. Där finns mer vidsträckt sediment mellan Stora Hamarsundet och Hargeviken, samt en mindre bygd kring Forsaån, söder om det skogsparti som kallas Hargemarken. Dessutom finns stora uppodlade sydsluttningar vid Norra och Södra Kättstaka och vid Hulta, belägna på mer än 100 meter över Vätterns yta.



Figur 47. Stora Forsa bergsmanshemman i södra delen av Hammars socken på östra sidan av Vättern. Bygden ligger i en mindre öppen bygd kring Forsaån. Ån har också givit vattenkraft till ett bruk (hyttbacke på den äldre kartan) och senare på 1800-talet ett pappersbruk samt en kvarn och en såg längre ner. Ur Ekonomiska kartan © Lantmäteriverket Gävle 2001. Medgivande M2001/7097.



Figur 48. Kring Olshammar kan man se regelbundna åkrar nere på de smala sedimenten intill Vättern. I väster, upp mot Asplången, ses mindre jordbruk som har en helt annan karaktär. (Konceptblad till Häradskartan).



XI, Södra Närke bergslag

Området är beläget ovanför förkastningsbranten och domineras till större delen av bergsbruk. I östra delen av området finns stora jordägare Bystad/Brevens bruk och Bo, vilka har satt en tydlig prägel på bebyggelse och markanvändning, både på respektive huvudorter och för underlydande gårdar.

XI:1 Tisarbygden

Norr om Tisaren upp till slättbygden finns ett landskap som är präglad av skog och mossar. Detta är i äldre tid Kumla härads allmänning. Insprängt i landskapet finns mindre öppna områden där man huvudsakligen finner bebyggelse med namn som antyder att de har varit små torp eller nybyggen såsom: Knottebo, Rävthult, Sandstorp. Odlingsmarken ligger vanligen relativt lågt i terrängen, ibland på utdikade mossar.

Norr om Fågelsjön i Rosendal finns ett småbrutet landskap med nyligen urhuggna områden med öppna betesarealer, ekhagar och enar. I åkrarna finns många impediment och stora stenar i ytan. Intill gården finns också resterna efter en gammal nedfallen gärdesgård.

XI:2 Söder om Tisaren

Söder om Tisaren, ovanför förkastningen, fanns under 1800-talet ett antal små jordbruk som låg i krönlägen i skogsmarken. Bebyggelsen ligger vanligen högt upp och i söderläge, med åkermarken runt om. Idag finns brukad åkermark endast på ett fåtal ställen och den öppna mark som återstår växer snabbt igen. Längs sträckan Rönneshyttan-Mariedamm har exempelvis stora arealer gammal åkermark planterats igen. I södra delen av området finns större öppna landskap från Ortele till Södra Björnfall och norr om Storsjön.

Isåsen, norr om Zinkgruvan, ger en bra bild av hur landskapet ser ut i dessa områden. Bebyggelsen ligger i krönläge, vägen från Zinkgruvan går där också längs höjdryggen. Den odlade marken ligger högt upp på höjdryggen och de öppna, betade ytorna ligger ner. I området finns också stenmurar och stentippar som vittnar om storskalig stenröjning under 1800-talets slut eller 1900-talets början. Liknande exempel kring Zinkgruvan är Övre Knalla (inget åkerbruk idag) och Kristineberg på länsgränsen.



FOTO: ULF JANSSON

Figur 49. Trehörnings masugn vid Mariedamm är en multimerhytta, en av de få kvarvarande i Sverige.

XI:3 Sottern med omnejd

Området består av Bo och Svennevads församlingar och södra delen av Sköllersta och Asker, norr och söder om Sottern. Bebyggelsehistorien präglas av stora egendomar: Bystad, Brevens bruk, Bo och Svennevad. Den viktigaste näringen i området har varit bergshanteringen, där Brevens bruk intar en särställning. Den odlade marken återfinns idag längs vattendragen. Den största slättbygden finns kring Averby i Bo församling, norr om Hjortkvarn. I ett stråk från Glottrasjön till Pålsboda finns relativt sammanhängande åkerarealer. Likaså norr om Sottern kring Gillberga och Bystad finns stora öppna ytor.

Söder om Sottern fanns på samma sätt som söder om Tisaren ett antal mindre bebyggelseenheter i krönläge. Här återfinns ännu mindre odlingsmark. Produktiv jordbruksmark saknas nästan helt i det stora området mellan Bo kyrka och Sottern.

I regionen kan man iaktta en hårdare styrd utveckling på grund av säteriernas dominans. Stenröjningarna var effektiva och relativt tidiga kring exempelvis Bystad. På samma genomtänkta sätt har man anlagt stora geometriskt regelbundna åkrar längs den raka vägen norr om Brevens bruk.

Slutsatser

I detta kapitel har agrarlandskapet uppdelats i mindre och större regioner. Dessa regioners landskap har beskrivits och förklarats med de viktigaste faktorerna i respektive regions förutsättningar och historia. Med hjälp av översiktlig kunskap om landskapets förändring och historia kan man utläsa mycket. Dessa beskrivningar befinner sig dock på en mer översiktlig nivå, även om flera detaljer har lyfts fram. För att kunna uttala sig om landskapets detaljer, måste man systematiskt studera förhållandena och framför allt förändringarna på ett mer ingående sätt. Ett sätt att göra det är att göra historiska markslagshistoriker på detaljerad nivå. Här finns dock en konflikt mellan tidsåtgång och behovet av en heltäckande markhistorik. Att göra analyser av alla skifteskartor är en övermäktig uppgift. Det måste anstå tillsvidare för särskilda utredningar och över begränsade områden.

Det är dock fullt möjligt att genomföra en fullständig analys utifrån småskaliga kartor, såsom generalstabskartor och häradskartor. Fördelen med dessa kartor är också att de fångar det landskap som såväl natur- som kulturmiljövård är mest i behov av. Dessa markhistoriska kartor som visar förändringen i markanvändning de senaste 150 åren bör kompletteras med information från inventeringar av karaktären, ängs- och hagmarksinventeringar, byggnadsbestånd, fornlämningar och så vidare. Kartorna eller den lägesbundna informationen bör kunna fungera som ett viktigt underlag för frågor kring landskapet, jordbruk, miljö och bevarande.